Скоти, що володіють людьми (за комедією Д. Фонвізіна «Недоук»)

Все это было бы смешно,

Когда бы не было так грустно.

М.Лермонтов

Д. І. Фонвізіну судилося жити в смутну епоху царювання Катерини II, коли нелюдські форми експлуатації кріпаків досягли тієї межі, за якою міг вибухнути тільки селянський бунт. Це лякало російську самодержицю, що намагалася лицемірною грою в законодавство зупинити зростаючий народний гнів. Поміщики-самодури відчували тваринний страх перед небезпекою, що насувається, і вимагали посилення репресій.

Глибоке співчуття і тривогу викликало нестерпне становище селян у просвітителів, до яких належав і Д. І. Фонвізін. Як і всі просвітителі, Д. І. Фонвізін побоювався повної свободи селян, але він боровся за полегшення їхньої долі, покладаючи великі надії на просвітництво і виховання.

За десять років до написання «Недоука», на початку 70-х років XVIII ст. О. П. Сумароков у віршованій сатирі «Про шляхетність» стверджував, що різниця між мужиком і паном полягає зовсім не в походженні, а в розумі. Пан повинен бути розумним, а якщо цього немає, то як тоді можна виправдати кріпосне право? І в цій же сатирі Сумароков з гнівом запитує: «Ах, чи повинна людьми скотина володіти?»

Скоти, що володіють людьми, — от та болюча проблема, яка з великою сміливістю була поставлена Фонвізіним. Виразні прізвища дворян говорять самі за себе. Пані Простакова — уроджена Скотиніна. А ім'я Митрофан означає: схожий на матір, подібний до матері. Самі вони наполегливо називають себе скотами, тваринами. Але протягом усієї комедії Скотиніни і Простакови підкреслюють, що незвичайно розумні, особливо Митрофанушка. «Розумне дитя», надія матінки, якому вона згодом передасть кермо правління маєтком і, природно, людьми.

Митрофан — одна з головних дійових осіб комедії. Використовуючи засоби характеристики і, особливо часто — мовної, Д. І. Фонвізін зобразив Митрофана як найбільшого ледаря.

Зі сторінок комедії чутно боязкі скарги вчителів на те, що їхній вихованець за декілька років нічого не побажав навчитися. Цей напівшепіт заглушується безсоромними голосними заявами Митрофана, який то гарчить на матір, що та просить його «хоч для виду повчитися», то з досадою вигукує про учителів, що прийшли: «Пустун їх візьми...», то категорично говорить: «Не хочу учитися, а хочу женитися».

Зате Митрофан любить поїсти. Цю пристрасть майбутнього поміщика автор висміює за допомогою обережних слів Єреміївни про те, що пан до сніданку вже п'ять булок з'їсти захотів, а до ранку тужив від надмірно ситної вечері.

Систематичне неробство, обжерливість породили тупість думки. В уста вчителів Д. І. Фонвізін вкладає нищівні характеристики «великого грамотія», що більш як за два роки

не зміг здолати дробів. Йому навіть важко порахувати, скільки буде «один і один». Митрофан не в змозі відчути глузливості в тоні Стародума, Правдіна, Милона, коли ті хвалять його «ученість». І взагалі недоук сам признається, що він «до розумниць не схочий», йому «свій брат завжди кращий».

Хіба дивно, що Митрофан росте неуком? Сцена іспиту дозволила письменнику до кінця виявити убогість героя. Для Митрофана двері, що «прикладені до свого місця», — прикметник, а от у коморі вже шостий тиждень, як двері ще не навішені, так то поки що іменник.

У матері і своїх близьких родичів Митрофан навчився прикидатися. У відповідь на умовляння матері підкоритися він так мистецьки зображує розпач, що навіть бувала Простакова, побоюючись за життя сина, вигукує: «Що, що ти хочеш робити? Отямся, душечка!»

Порядки, що панують у домі, із дитячих років привчили Митрофана плазувати перед впливовими людьми. Підлабузництво виявляється й у мові персонажа. Ніжний синочок улесливо говорить, що йому стало шкода матінки, яка «так стомилася, лупцюючи батечка».

Атмосфера рідного дому привчила Митрофана грубо поводитися з людьми безправними, він стає нечемним.

Автор змушує героя виявити цю свою якість у спілкуванні з іншими персонажами. Жінку, яка вигодувала Митрофана, він називає «старою хричовкою», на дядька кричить: «Геть... іди собі!». «Давай дошку, гарнізонний пацюк! Задавай, що писати», — звертається учень до одного з наставників.

Щодня дивлячись на застосування фізичної сили проти інших людей, майбутній володар людських душ і сам набуває здатності до насильства. Створені в комедії гострі ситуації дозволили персонажу проявити себе і з цього боку. Митрофан повністю погоджується зі своєю матінкою, щоб силою повести Софію під вінець.

Навколишнє оточення і виховання позбавили молодого кріпосника почуття милосердя. Показуючи, як Митрофан змінює своє відношення до людей у залежності від того, яке положення вони займають, Д. І. Фонвізін з особливою повнотою розкриває черствість його душі. Улюблений син відразу ж втрачає всякий інтерес до матері, як тільки в неї відібрали владу. На повний розпачу вигук Простакової він відповідає: «Та відв'яжися, матінко, як нав'язалася!». Навіть непритомність матері його зовсім не хвилює. І в цьому провина самої Простакової. Вона не бачить, не хоче бачити, кого насправді виростила. І те виховання, яке вона хотіла дати своєму синові, — це скотиняче виховання, виховання тваринних потреб.

Рабство розбещує панів, поміщиків, позбавляючи їх людських рис. Вони перетворили своїх селян на скотину, але й самі стали скотами, утративши честь і совість, забувши про людські і родинні уподобання.